

UDK:811.521

Aziza MURODOVA,

O‘zRFA O‘zbek tili va adabiyoti va folklori instituti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: xudoyberdoyevnaaziza@gmail.com

O‘zRFA O‘zbek tili va adabiyoti va folklori instituti katta ilmiy xodimi, PhD D.Andaniyozova taqrizi asosida

O‘ZBEK TILIDA GO‘ZALLIK VA XUNUKLIKNI IFODALOVCHI ZID MUNOSABATLI FRAZELOGIZMLARNING LINGVOKONSEPTUAL TADQIQI

Annotatsiya

Mazkur maqolada go‘zallik va xunuklikni ifodalovchi frazeologizmlarning lingvokonseptual xususiyatlari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, lingvokonseptual tadqiq, konsept, tushuncha, go‘zallik va xunuklik konsepti, frazeologik konsept.

ЛИНГВОКОНЦЕПТУАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ КРАСОТУ И УРОДСТВО В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В данной статье исследованы лингвоконцептуальные особенности фразеологизмов, выражающих красоту и уродство.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, лингвоконцептуальное исследование, концепт, понятие, концепт красоты и уродства, фразеологический концепт.

LINGUOCONCEPTUAL STUDY OF PHRASEOLOGISMS EXPRESSING BEAUTY AND UGLINESS IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

This article explores the linguoconceptual features of phraseologisms expressing beauty and ugliness.

Keywords: cognitive linguistics, linguoconceptual study, concept, notion, concept of beauty and ugliness, phraseological concept.

Kirish. So‘nggi yillarda tilshunoslikda konsept doirasida qilinayotgan tadqiqotlar ko‘lami kengayib bormoqda. Ma‘lumki, konsept kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchasi hisoblanib, u inson ongiga xos jarayondir. Konsept aqliy faoliyat jarayoni hisoblanib, inson ongida tartiblangan tushunchalar to‘plamini shakllantiradi. Til inson ongiga, uning konseptual sohasiga kirish vositalaridan biri bo‘lib, tafakkur birliklari sifatidagi tushunchalarning mazmuni va tuzilishidan iborat. Leksik birliklarning grammatik semantikasi lingvokognitiv tadqiqotlarning metodlariga aylandi. Kognitiv lingvistika u yoki bu tushunchani ifodalovchi-obyektivlashtiruvchi, so‘zlashuv, tashqi ko‘rinishdagi birliklarning seman-tikasi tadqiq qilinadi. Obektivlashtiruvchi til birliklarining semantikasini o‘rganish fiklash va tushunchalar mazmuniga kirish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rus tilshunoslaridan A.P.Babushkin va I.A.Sterninning fikricha ma‘no – lingvistik ongning elementi, tushuncha – kognitiv (“umumiy”) inson ongi hisoblanadi. Ularning fikricha ma‘no tushunchaning bir qismi bo‘lib, kommunikatsiya maqsadida til belgisi va aqliy birlik sifatida namoyon bo‘ladi[1].

Tilshunos L.V. Kovalyova olib borgan tadqiqotlarida kognitivlikni bevosita frazeologizmlar doirasida o‘rganadi. Bunda u frazeologik tushunchalarning shakllanishiga diqqat qaratadi hamda farzeologik birliklar hosil bo‘lishida frazemalar semantik jihatdan birlashishi sodir bo‘lganini aytadi. L.V Kovalyova frazeologik tushunchani vizual va hissiy darajada tushunib, frazeologik birikmalarni yaratish uchun prototip bo‘lgan tasvir orqali konnotatsiyani kelib chiqishi shartlarni o‘rganadi[1].

Kognitiv tilshunoslik mustaqil fan sifatida shakllanishi bilan tilshunoslik sohasida frazeologik birliklarning bevosita

ma‘nolariga qiziqish orta boshladi va natijada frazeologik konsept tushunchasi yuzaga keldi.

Frazeologik birliklarni kognitiv jihatdan tahlil qilganda ularning qaysi ma‘nosi birinchi bo‘lib idrok qilinadi degan savol berilishi tabiiy. Tom ma‘nodami yoki majoziy ma‘nodami? A.P.Babushkin va I.A.Sternin tomonidan yaratilgan “Когнитивная лингвистика и семасиология” nomli monografiyada aytilishicha birinchidan, to‘g‘ridan to‘g‘ri ma‘no tushuniladi. Keyin bu ma‘no qabul qiluvchining dunyo haqidagi bilimiga nisbatan tekshiriladi va shundan keyingina inson frazeologik birlik haqida bir xulosaga keladi[10].

Tadqiqot metodologiyasi. Psixologlar esa frazeologik birliklarni tushunish ikki bosqichli bo‘lishi kerak emas degan fikrni bildirishgan – dastlab frazeologik birlik tan olinadi. Masalan, “burnidan ip o‘tkazib olmoq” iborasida dastlab insonning ongida tikuvchilarning ish qurollari bilan bog‘liq assotsiyatsiya gavdalanadi.

Lekin hamma har qanday holatda frazeologik birliklarning majoziy mazmuni darhol tushuna oladimi? Bunda albatta o‘ziga xos lingvistik xususiyatga ega bo‘lgan struktura majoziy iboralar shakliga kiritilishi kerak. Biroq kimdir frazeologik iboraning ma‘nosini juda yaxshi tushunadi, go‘yoki u ongli ravishda iboraning ma‘nosini ketma-ketlikda qismlarga ajratadi.

Frazeologik birlikning tarkibidagi o‘ziga xos milliy-madaniy komponent xususiyatlarini aniqlash chegaralanmagan. Frazeologik birliklarning ifodalanishi nuqtayi nazaridan kognitiv ma‘no strukturalari murakkab va ko‘p o‘lchamli milliy-madaniy xususiyatlarini aks ettiradi.

Har qanday milliy til kognitiv strukturalarni o‘zida aks ettiradi va muayyan jamiyat, etnik guruh haqidagi

tushunchalardan ma'lumot beradi. Zamonaviy kognitiv tadqiqotlarning shakllanishi va rivojlanishi frazeologizmlarni yangi yo'nalishdan o'rganishga imkon beradi.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilshunosligida frazeologizmlarni lingvokonseptual jihatdan o'rganish yangi yondashuvlardan biridir. Ayonki, o'zbek tili iboralarga boy tillardan biridir. Ayni paytda obrazli tarzda ifodalangan muayyan tushunchaning frazeologik zidi ham mavjudligini aniqlab, ularning lingvokonseptual jihatlarini yoritish tildagi bu kabi birliklarning kutilmagan imkoniyatlarini namoyon qiladi. Mazkur maqolada zidlik munosabati go'zallik va xunuklik tushunchalarini ifodalovchi frazeologik birliklar misolida tadqiq qilindi.

O'zbek tili frazeologizmlarida go'zallik konseptini ifodalovchi bir qoshiq suv bilan yutib yuborgudek, farishtasi bor, istarasi issiq, sitorasi issiq, ko'zga yaqin, ko'z uzolmay, oy desa og'zi, kun desa ko'zi bor, yuzi qutli (istarali), oqi oqqa, qizili qizilga ajraldi kabi bir qancha shakllari mavjud. Masalan: - Vuy, muncha chiroyli! - dedi qattiq shivirlab. - Bir qoshiq suv bilan yutgudek-a! [4].

Oy desa og'zi, kun desa ko'zi bor, ko'zga yaqin, ko'zni oladi, iboralarda ko'z, o'giz, kun va oy leksemalari mavjud bo'lib, iboraning ma'nosi tahlil qilinganida shaxsning go'zalligi quyosh va oyga qiyoslanganligi ma'lum bo'ladi. Ma'lumki, quyosh bilan oy o'zidan nur taratib turuvchi samoviy jismlar hisoblanadi.

Oy desa og'zi, kun desa ko'zi bor iborasida qo'llangan oy va kun leksemalari orqali insonning yuzidan taralayotgan nurga qiyoslab aytiladi. Masalan: O'zi to'shli, to'ladan kelgan go'shtli, shirin so'zli, qizil yuzli, jodu ko'zli, saraton yulduzli, la'l munchoqli, oydan suluv, oftobdan ortiq, oy desa og'zi bor, kun desa ko'zi bor [5].

Frazeologik iboralar obrazlarni rivojlantirish va iboralarni semantik, grammatik va funksional jihatdan yangilash maqsadida semantik hamda leksik-semantik taransformatsiya qilinadi. **Oy desa og'zi bor, kun desa ko'zi bor, oy desangiz ovzi bor, kun desangiz ko'zi bor, oy desa oy, kun desa kun** kabi o'xshatma obrazli frazeologik birliklar leksek transformatsiya qilinishi bilan birga, bir obrazli frazeologik qatorni yuzaga keltiradi.

O'n to'rt yoshiga kirgan, barkamol bo'lib husnga to'lgan, yinaday izilgan, ipakday tizilgan, shoyiga o'ralgan, g'unchaday buralgan, atlas shoyiga o'ralgan, **oy desangiz ovzi bor, kun desangiz ko'zi bor**, naqsh olmaday yuzi bor, boshida oltin sarandozi bor, qoshi qora qunduzday, ko'zi Cho'lpon yulduzday, oqshom palov ertan choy, muhrlangan qog'ozday, qoshu ko'zi pilikday, ovozlari o'ymoqday, lablari bor qaymoqday, shishadagi suvday chalqindi, to'rtadan ayirgan moyday balqiydi[3].

O'sha vaqtlarda Xuroson mamlakatining podshosi Harishohning Gulnoz degan **oy desa oy, kun desa kun** bir sohibjamol, o'zi barkamol qizi bo'lib, har kim mening qizimga xushyor bo'lsa, ko'shkimning boshidagi tilla qovoqni o'q bilan urib tushirsa, shu ko'shkimdan ot sakratsa qizimni berib, o'zimga vazir qilaman», — degan edi[3].

Frazeologik iboralarning shakli buzilishi bilan frazeologik iboralarning ma'nosi o'zgarmaydi, aksincha matndagi umumiy ma'no kuchayadi, stilistik mahsuldorligi oshadi. Masalan: *ko'zga yaqin - ko'zga nihoyatda yaqin*.

U qizining ziyrakligini, so'nggi paytda bo'y yetib, husni yetilib, *ko'zga nihoyatda yaqin* bo'lib qolganini go'yo endi sezdi-da, qo'shib qo'ydi: — Men axir sening to'yingni o'tkazmoqchimen! [8].

Istarasi issiq, sitorasi issiq iboralarda qo'llangan *issiq* leksemasi ijobiy ottenkani bildirgani sababli bu iboralar ham chehrasi, yuz ko'rinishi yoqimli, jozibali kabi ma'nolarni anglatadi.

Kelin qishlog'idan. *Istarasi issiqqina*, xushmuomala Xolnisa bilan dastlabki yillari oilaviy yotoqxonaning katalakdek bir xonasida baxtiyor yashadilar[12].

Farishta so'zi malak, xur ma'nolarini bildirib, Islom dinida Allohning amrini bajaruvchi g'ayritabiiy mavjudot hisoblanadi[13].

Farishta leksemasi ko'pincha ayollarga nisbatan ishlatiladi, undan tashqari yaxshi xulq-atvoriga ega bo'lgan, pokiza, fayzli kabi ijobiy ma'no ottenkalarini bergani uchun ham go'zal, nurli insonlarga nisbatan *farishtasi bor* iborasi qo'llaniladi.

-Yuzlarida *farishtalari bor* zot ekanlar,-deb qo'ydi.So'ng harir dakanasining bir cheti bilan yuzini mudarrisdan tusib, unga yarim o'girilgan holda dedi:-Mudarris janoblari, bu surat Hirotda shariat peshvolarining ruxsati bilan chizilgan-ku[9].

Oqi oqqa, qizili qizilga ajraldi iborasi bor go'zalligi yuzaga chiqdi, jamoli barq urdi ma'nolarini anglatadi. Gul edi, Xudoning qudrati bilan *oqi oqqa, qizili qizilga ajraldi*. Chechak edi, barq urib ochildi[9] Qizning *oqi oqqa, qizili qizilga ajragan* kezlar edi[14].

Shu bilan birgalikda frazeologizmlarda go'zallik konseptini ifodalaydigan iboralar bo'lganidek, "xunuklik" ni ifodalovchi zid munosabatli iboralar ham mavjud.

Farishtasi yo'q, so'xtasi sovuq, istarasi sovuq rangida qoni yo'q, eti suyagiga yopishgan, bir burda bo'lib qolmoq, bir burda odam (yuz va b) kabi iboralar shular jumlasidandir.

Farishtasi yo'q, istarasi sovuq iboralari *farishtasi bor, istarasi issiq* iboralariga zid ma'noli iboralar hisoblanadi va ijobiy ottenkanani ifodalovchi *farishtasi bor, istarasi issiq* iboralarning tahlili yuqorida ko'rsatildi.

U ko'zlari qop-qora, qirg'iy burun, xushsurat xotin bo'lsa ham, *farishtasi yo'q*, chehrasi sovuq ayol edi[11].

E, meni endi ko'rayapsizmi, Muyassarxon, eski bilganingiz sassiq chol — *so'xtasi sovuq* Nazar Yaxshiboyman-da[6].

Tahlil jarayonida frazeologik birliklarning komponentlari orasiga ma'nosini o'zgartirmagan holda so'z yoki so'z birikmalarining kiritilishi holatlarini ham kuzatdik. Bundan ko'rinadiki, kiritmalar frazeologik iboralarning ma'nosini kuchaytiradi, ma'nosi konkretlashadi, tashqi shaklni o'zgartiradi.

Cholning xotini elliginchi yillarning oxirida o'lib ketgan, faqat *istarasi* o'zinikidan ham *sovuq* yolg'iz o'g'li bor edi [7].

Eti suyagiga yopishgan, terisi suyagiga yopishgan, bir burda bo'lib qolmoq, bir burda odam (yuz va b) iboralaridan haddan ziyod ozg'inlik ma'nosini anglash mumkin. O'zbek frazeologizmlarida ozg'inlik salbiy ottenkaga ega bo'lib, xunuklik, ko'rimsiz tushunchalarini bildiradi.

Terisi suyagiga borib yopishgan, chakka suyaklari bo'rtib chiqqan. Burishgan yuzlari, oriq, kichkina qo'llari qonsiz, oppoq[15].

Hovurdan qizargan, asli qovjirab ketgan *bir burdagina* yuzda ikkita kirtaygan yashiltob nuqta yiltillab ko'rinadi — bamisoli ikki tomchi o'sma suvi! [2].

Palataga kirib, Toshkentboyni ko'rdimu, qo'rqib ketdim. *Bir burdagina* bulib qolibdi-ku, sho'rlik... [12].

Xulosa va takliflar. Til tafakkur birliklari sifatidagi tushunchalarning mazmuni va tuzilishidan iborat. Go'zallik va xunuklikni ifodalovchi frazeologik konseptlar badiiy matnning jozibadorligi va bo'yoqdorligini oshiribgina qolmasdan, gapda ijobiy yoki salbiy ma'no ottenkalarini ham ochib beradi. O'zbek tilshunosligida frazeologik iboralarning konsept doirasida tadqiq qilinishi muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR

1. А.П.Бабушкин, И.А.Стернин. Когнитивная лингвистика и семасиология. Монография. - Воронеж: ООО «Ритм», 2018.- 229 с.
2. Аъзам, Эркин Ёзувчининг боғи[Матн]:Янги аср ҳикоявлари ва эски асрдан эсдалик / Э.Аъзам. – Тошкент: «MASHHUR»-PRESS» «нашриёти 2019.-288 б.
3. Go'ro'g'li [matn]: o'zbek xalq dostonlari —Т.: Cho'ipon nomidagi NMIU, 2017. — 448 b.
4. Hoshimov, O'tkir. Duniyoning ishlari:Qissa va hikoyalar / O'tkir Hoshimov. –Т.: Yangi asr avlodi, 2019. –336 b.
5. Мухаммад Жомрот ўғли Пўлкан. Гўрўғлининг туғилиши. Достон. Тошкент.:-Ғафур Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти. 1967 й.
6. Мурод Мухаммад Дўст.Лолазор: // –Т.: «Шарқ», 1998. –560 б. – (« XX аср ўзбек романи » туркуми).
7. Назар Эшонкул. «Маймун егаклаган одам». «Янги аср авлоди», 2004 йил. 212 б.
8. Qodirov, Pirimqul. Yulduzli tunlar. Roman.-Т.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979 y. - 496 b.
9. Султон, Исажон. Боғи Эрам.Қисса ва ҳикоялар. И.Султон. –Т.: «Sharq», 2015. – 256 б.
10. The Blackwell Dictionary of Cognitive Psychology / ed. by M.W. Eysenck. - Cambridge, Massachussets: Blackwell Publishers, 1994. - 399 p
11. Ёкубов Одил. Улугбек хазинаси.Роман. –Тошкент.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994 й. – 335 б.
12. Ёўлдошев Абдуқаюм. Алвидо,гўзаллик (Қиссалар, ҳикоялар) / А.Ёўлдошев.–«O'zbekiston», НМИУ, 2011. – 368 б.
13. O'zbek tilining izohli lug'ati.: A.Madaliyev,D.Xudoyberganova.-Т:G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.
14. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/abduqayum-yo-ldosh-1962/abduqayum-yo-ldosh-hayot-shafqatsiz-hikoya>
15. <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/anvar-muqimov-1929-1993/anvar-muqimov-qo-qon-shamoli-hikoya>